

BIRTHE MÜHLHOFF

Az előadás

A padsorok perspektívájából

Edouard Levé, a 2007-ben fiatalon elhunyt művész *Autoportrait* című könyvében írja: nem azért megyek sétálni, hogy gondolataim támadjanak, hanem azért, hogy legyenek, ha újra leülök. Így vagyok ezzel én is, amikor előadásokat hallgatok. Mennél egyhangúbb az előadás, annál jobbak a gondolataim, gyakran már közben is, legkésőbb azonban akkor, ha újra felállt az ember. Amikor már a dűhe alábbhagyott.

Az előadáspokolban

Az, hogy az unalom kreativitásra készítet, nem nagy felismerés. Az, hogy előadások gyorsan unalmassá válnak, nem nagy titok. Unalom plusz (legalább látszólagos) koncentráció – ez helytől függetlenül ideális táptalaja az elgondolkodásnak. Ritkán oly felkavaró egy előadás, hogy közben hallgatójaként az ember szellemileg és fizikailag megfelelkezik magáról és egészen feloldódik az előadó gondolatmenetében. Hiszen ott kell ülni, nem lehet beszélni, nem lehet mozogni. A jelenlévők legfeljebb annyit tehetnek, hogy úgy követik a fejtegetéseket, mint ahogy egy turistacsoport követ egy magasra tartott esernyőt. Még abban az esetben is, amikor elfogadható az előadás, túlon túl hosszasan kell hallgatni azt, amit magában sokkal gyorsabban olvasna el az ember (ha később meg is tenné). Az írott, legalábbis a feladat alapján, azaz amennyiben elég jól megírt, mindig az elgondoltak sűrítőménye.

A konferenciák ezért egy hallgatólagos megállapodáson alapulnak: én adok neked valamennyit az idődből, és te adsz valamennyit a te idődből. Mennél ismertebb, sikeresebb vagy egyszerűen csak idősebb a szónok, annál inkább megbocsátják neki,

ha nem jelenik meg más résztvevők előadásain. Mintha a büntetés mértéke az egzisztenciális elévülésen alapulna.

Az utóbbi években kereszteslovagok vonultak ki, hogy leküzdjék a fáradt előadásokat. Ennek során olyasmik jöttek létre, mint a TED-Talks (*Technology, Entertainment, Design*), amelyek aztán más hitvalló harcosokat hívtak a porondra, akik a lassúságért törtek lándzsát, vagy az unalom elleni küzdelmet szelmalomharcnak nyilvánították. 2013-ban Benjamin Bratton amerikai szociológus egy TED-Talk során előszámlálta, mi minden téves a TED-Talk sorozatban. Kritizálta a komplexitás leegyszerűsítését, a felfújtt relevanciát, az innováció érdekében történő innováció féltését – az alapköveit annak, amit Bratton *technoradikális placebo*nak nevez („*Have you ever wondered why so little of the future promised in TED talks actually happens?*“)

A nézők bármely területre történő érzelmes utazásra küldésének és maximális inspirálásának tendenciáját a megatemplomok prédikációival hasonlítja össze. Egy TED-Talk előadótól elvárják, hogy ismereteit egyfajta megtéréstörténetként, személyes felismerésként és kinyilatkoztatásként tálalja.

Amikor tudományos előadások infotainmentté válnak, talán kevésbé unalmasak (és rövidebbek is), de gyakran csak más módon válnak elviselhetetlenné. Ha egy szónok sietősen leblattolja a szövegét, talán észre sem vesszük, hogy hallgatóként egyetlen saját gondolatunk sem támad. Rá sem jövünk, hogy semmi értelme számunkra. Mindenesetre olyasmi, ami egy unalmas rendezvény során nem történhet meg.

Amikor egy száraz előadás alatt valamilyen okból akadályozva vagyunk abban, hogy saját gondolatokat fejlesszünk, megeshet, hogy ezek helyett haragossá válunk. Mi az, hogy harag! Szélsőségesen veszélyes, romboló düh. Nálam gyakran a felhasítás körüli fantáziák formájában jelentkezik, talán mert az előadás helyzete nélküli azokat a dolgokat, amelyeket spontán fel lehetne hasítani. Az általános értelmetlenségre tekintettel fel sem merül, hogy semmi értelme bármit is felhasítani. Gyorsan valami más felé kell fordulni, különben szilárdan befészkelni magát a gondolat a fejbe.

Természetesen fel lehet állni és el lehet menni. Többnyire azonban mégsem tesszük meg ezt, udvariasságból, kötelező jelenlét folytán (amennyiben van ilyen), vagy mert idősebb uraságok közé ékelődve nem kockáztathatjuk, hogy szívinfarktust kapjanak, vagy mert egyszerűen elmulasztottuk a lelépést. Ezen a ponton kezdünk eljátszani azzal a gondolattal, hogy kinyitjuk számítógépünket vagy előveszünk egy könyvet, hogy dolgozzunk egy kicsit, noha az így viselkedő embereket magunk nem szeretjük. A másik megoldás, ami adott körülmények között közösségi szolgálatként heroizálható, abban áll, hogy fontolóra veszünk egy kérdést, amit majd a végén feltehetnénk – mondhatni érdeklődésből, ha nem a téma iránt, akkor a saját kedélyállapotunkból eredően. Ám ez csak ebben a köztes mezőben, ebben a szürke zónában, ebben az előpokolban működik, amennyiben az előadás elég rossz ahhoz,

hogy produktív dühöt váltson ki, de megint csak nem annyira sílány, hogy az előadót ne akarja egy kérdéssel pórere vetköztetni. Ha ezenkívül még eléggé fel van dühödve ahhoz, hogy egy kérdés megfogalmazásával fárasza magát, de mégsem annyira, hogy magára vegye a blamázs veszélyét.

A felindulását az ember akár megoszthatná az interneten a barátaival vagy követőivel, mint egy nagyvonalú ajándékot. „Miért oly humortalanok gyakran a nők előadásai?” – írtam 2017 júliusában, amikor még diák voltam, a Facebookra. Kint kánikula volt, és tényleg rettenetes. „Mindenütt, ahol egy vicc lehetne, vízszintesen kivitelezett gondolatmenetek húzódnak, tisztán és érthetően, és olyannyira plauzibilissé téve, hogy ellentétes intuíciónál fakadó felismerések már merőben technikai okokból is ki vannak zárva. Minden ki van jelölve. Felfoghatatlanul sok felsorolás. Német egyetemi mondatépítkezés. Semmi esszéisztika. Közbeszúrások, megjegyzések, orális lábjegyzetek. Tényleg torokszorongató. Ennyire okos nők és ez a kényszeresség. Dühből vagy szomorúságból? Magam sem tudom. Páciensként rendelkezni akarok. Ha így végzem, maradéktalanul bocsássanak el.” (A „nők” bármely tetszőleges általánosítással helyettesíthető, a düh nem megy enélkül.)

A gondolatok kellemes szétszóródása a hallgatás során

A dolog egyik oldala csak, hogy egy előadás alatt az ember nem tud annál értelmesebbet csinálni, mint csendben hallgatni és saját gondolatai folyását követni. A másik oldal, ugyanaz zöldben: nem is kell mást tennie. Ennek az értelem nélküli időnek nem kell, hogy külön célja legyen. Minden kísérlet arra, hogy mellette valamit elintézzünk, azt a benyomást erősíti, hogy nincs értelem. Mivel a többi hallgatóval többnyire ugyanez történik, noha olykor nem adják jelét, egészen sajátos kollektív dinamikák képződnek. A humor iránti érzék igényt támaszt. A jelenlévők partira vetett halakként áhítoznak a legcsekélyebb viccre. 2019 nyarán Tokióban részt vettem egy többnapos konferencián, ahol a világ minden részéből filozófusok és filmtudósok jöttek össze. Gregory Flaxman, a North Carolina Egyetem professzora előadásában (ami egyébként nagyon érdekes volt) Stanley Kubrick *Űrodüsszeiájából* kívánt egy részletet mutatni. Egy diák szolgálatkészen felugrik, és leoltja a lámpákat. Flaxman köszönetet mond neki, de jelzi, hogy így nem tudja olvasni a kéziratát – mire az egész terem nevetésben tör ki.

Az előadásokban talán a közös koncentráció váltja ki igazán az érdeklődést. Vagy csak a kollektív jelenlét: a tény, hogy az agyak láthatólag tudomást vesznek egymásról, amennyiben egyazon dolog miatt vannak egy teremben. Ülnek az ablaktalan előadótermek tócsáiban, mint alkonyi félhomályban a békák, akik kölcsönösen egymás egészségére isznak. Egy ilyen helyzetben a fejben lévő gondolat kibontakozó formáját ezért nem is szabad a védett

anyatest magányos embriójaként elképzelni, sokkal inkább olyan, mint a békapete. Mint az auditoriumban a fejek fölött, valamivel a neoncsövek alatt lebegő, tejszerű-fehér buborékcövekkel álló, gomolygó tömeg, amely megtermékenyítésre vár.

A legjobb gondolataim akkor támadnak, ha egyhangú előadásokon ülök. Papír és toll ügyis rendelkezésre áll az arra érdemes dolgok lejegyzésére, amire úgy vár az ember, mint a mozdonyokban érdekelt hobbifényképész a vasúti átjáróknál. Némelyek, azt vettem észre, visszatérő természetűek. Mindig akkor jutnak újra eszembe, amikor megint foglya vagyok egy előadáshelyzetnek. Úgy kandikálnak ki az elmélyültség mélyeiből, mint az erdei manók, amikor úgy vélik, hogy tiszta a levegő. Különösen részletgazdag ideák támadnak mintegy kísérleti rövidfilmekként. Például amikor közelképben jelenik meg a filmen az előadó, miközben bemutatják a közönségnek. Van, aki lehetőleg mozdulatlanul néz, van, aki majdhogynem szkeptikusan, és aztán biccent, mintegy jóváhagyás gyanánt. 1964-ben született, valóban, és 1999 óta ezen az egyetemen ezt és azt ad elő, pontosan. Egyeseknek tetszik ez, noha megpróbálják leplezni; másoknak egészen nyilvánvalóan nem, noha ők is leplezni próbálják. Hasonló megfigyeléseket lehet tenni a tévék kerekasztal-beszélgetéseinek vendégei esetében. Különösen értékesek lennének az olyan ritkán meghívott szakértőkről készített felvételek, mint erdőgazdaság-tudósok és barlangkutatók esetében. Első ízben lennének egy nagyobb közönségnek bemutatva, és ehhez még nincsenek hozzászokva. A filmanyagnak lenne bizonyos szűziessége.

Az ötlet folytatása más alkalommal: az egyes klipekhez aztán a berlin-tegeli vagy bármely más repülőtéren készült felvételeket vágnám mellé. Egyszer kimentem Tegelbe, hogy valakit elhozzak, és a szikár, rámpaszerű folyosók egyikén a falnak támaszkodva várakoztam. Az egész reptérnek van némi filmszerű jellege a berlini provincialitás és ama tény folytán, hogy évek óta be akarják zárni, és ezért nem is költenek rá; alig akadnak hirdetések és boltok, és különben is, minden olyan kicsiny és áttekinthető. Itt bandukoltak aztán szemben velem éppen leszállt géppel érkezett nyaralók. Boldogan oldott arcú áradat. Valamennyien szembenéztek velem, egészen nyíltan és megkönnyebbülten, kíváncsian, valahogy aktívan lélegezve... Szöges ellentétben a kerekasztal-beszélgetések és előadók arcaival, akik saját előadásaikon vesznek részt, a saját életüket lerövidítve arra a kevésre, amit fontosnak tartanak és aminek a nyaraláshoz köze sincs.

Vagy fontolóra veszek alternatív gyűlésformákat. Konferenciákat, amelyeken ez egyszer nem a referensek beszélnek egymás után, hogy milyen dolgokról publikáltak valamit az utóbbi időben (olykor évtizedekben) – hosszas *recap*, egyetlen „mindaz, ami eddig történt”. A kísérleti sorrend, ami szemem előtt lebeg: mindnyájukat együtt be lehetne zárni, az ajtó alatt egy kérdést becsúsztatni, és csak azt követően kiengedni őket, hogy a) megegyeztek az alapvető kutatásokról; b) mindenki egy sa-

ját tézist fogalmazott meg, amelyet vagy maga képvisel, vagy mint *advocatus diaboli* kipróbál, mintegy túlméretes boxkesztyű gyanánt; c) a résztvevők egy maguk által kidolgozott vitakérdés mentén két táborot képeznek; továbbá d) legalább egyvalaki könnyekre fakadt. Így valóban beszélgetés alakulhatna ki. Ekkor tényleg mozgásba jöhetne valami.

A prédikációs purgatóriumban

Az előadáshoz képest az istentisztelet során egyáltalán nincs menekülési lehetőség. Fel lehetne állni és el lehetne menni, természetesen lehetőség van erre. Ám mivel tudja az ember, hogy ez nem megoldás, merő tapasztalati érték, megpróbálni sem érdemes. Kivált, hogy a szentség visszautasítása, ha belegondolunk, nagyon kemény dió.

Mégis vannak párhuzamok. Húsz perctől három óráig (húsvéti liturgia Olaszországban, nagyon ajánlott) terjedő időtartam alatt az ember ismeretlenekkel együtt ül a padosorokban, mialatt elől valami történik. Az istentiszteletnek elvileg annyi előnye van, hogy a résztvevők nincsenek teljes passzivitásra és mozdulatlanságra kárhóztatva: az embernek szabad, ha a Klubhoz tartozik, áldozáskor az oltárhoz mennie, felállnia, majd újra leülnie, és a megfelelő pillanatban megint felállnia és letérdelnie (hisz' mikor van erre a hétköznapiokban alkalmá?). Meghívott az éneklésre, még akkor is, ha a hangja némi kívánnivalót hagy maga után. Elvi hátránya, hogy minden istentisztelet pontosan ugyanolyan minta szerint zajlik – eltekintve ez egyszer a Szentírásból felolvasott szövegektől, bár ezek is ismétlődnek háromévente. Ezért némileg tragikomikus, hogy kifejezetten a liturgiának az a része, ami a legváltozatosabb, minden alkalommal új, olykor helyben improvizált – a prédikáció – hordozza a legnagyobb lehetőséget arra, hogy mérhetetlenül unalmassá váljék.

A prédikációban a pap az evangéliumi olvasmányról beszél, legjobb esetben értelmézi a nem világos dolgokat. Hidat képez a jelenbe, vagy más olvasmányokhoz az Ótestamentumból és a Levelekből. A legrosszabb esetben nem híd a jelenbe, hanem valamiféle kötélugrás a feneketlenségbe: Ti vagytok a Föld sója, mondja Jézus a Máté-evangéliumban; ezt ma úgy lehet elképzelni, hogy az emberek a pizza és mi keresztények vagyunk a szósz. (A példa tényleg egy prédikációból való, méghozzá egy nagyon jóból: a New York-i Corpus Christi papja, Dan atya szerint ez a legnagyobb zagyaság, amit valaha teológustól hallott. Teljesen elvétí a szöveghely értelmét.)

Senkit sem irigylek, akinek hivatalból kell a vallásról beszélnie. Ez már ott kezdődik, hogy olyan szavak, mint bűn és kegyelem, úgy hangzanak, mintha nem is ebből az évszázadból (nem is az előzőből, hanem az azelőttiből) származnának. Az ördög fogalmából alig maradt több, mint egy rajzfilmfigura, amely meghökkenítő

módon csaknem vidámabb, mint a Mikulás. Erről a szótárról ezert aztán egyre gyakrabban lemondanak. Ami arra vezet, hogy né-mely prédikáció úgy hat, mintha egy pohár langyos tejjel kínáltak volna meg – nem vagyok a tej ellen, de megértem, hogy zavar va-lakit, ha kéretlenül egy pohár langyos tejjel kínálják. Esetleg még egy „kis mustármagnyi reménnyel” a tetején.

Különösen Németországban támad gyakran az a benyomá-som, hogy a szépség nehéz helyzetben van. Természetesen nem szabad az esztétikait a szakrálissal összetéveszteni, és természe-tesen fennáll a muzealizálás veszélye, különösen olyan korszak-ban, amikor a legtöbb ember már csak művészettörténeti érdek-lődéssel viseltetik templomépületek iránt. Ez azonban nem ok arra, hogy a szakrálisból megvonjunk minden olyan materiális kifejezésformát, amelyet szépnek nevezhetnénk.

Egynemely templomi énekről homályos emlékünkhöz támad, hogy kedveltük gyerekként, mielőtt még az ateizmusba távoztunk és felnőtté váltunk volna. Vagy arról, micsoda erőfeszítés-sel sikerült csak a nevetést elkerülni. Időnként vigyáznom kell, hogy ne kapjon erőre bennem a vihogó gyermek, amikor például az oltár háttérében egy stilizált, modern freskót látok, amely há-rom angyalt ábrázol pálmalevéllel, és tényleg úgy néz ki, mint a szent felmosóbetét imádása.

Mint említettem, lelépni nem lehet. Nincs mit olvasni, nincs mit jegyzetelni. A lehetőség, hogy a prédikáció alatt vagy után kérdést tegyünk fel, természetesen kizárt. Ugyanilyen kevéssé merül fel a lehetőség, hogy a mise jobb megformálásáról fan-táziáljunk (mindenkit addig bezárni, amíg valaki zokogni nem kezd?). Mindegyre azt gondolom: úgy jó, ahogy van. A lefolyása értelemtelí, alapjában két évezred óta. Ezért senkit sem lephet meg, hogy az egyház e tekintetben konzervatív feladatot tölt be.

Kicsit olyan, mint a borospolc a szupermarketben: az első években mindig tanácstalanul állunk előtte, ám mennél gyakrab-ban tesszük ezt tanácstalanul, annál jobb érzékünk lesz a választáshoz. A kolostorok sosem okoznak csalódást, a jezsuitáknak jó prédikációik vannak. Egy idő után elég ránézni az etikettre, és egy templom neve már némileg eligazít. Persze ezt a sznob válogatósdít túlzásba is lehet vinni. Akinek nem elég elmés a prédikáció, lehet, hogy TED-Talkot várt, ha nem elég intellektu-ális, lehet, hogy előadásra számított. Anélkül, hogy túl akarnám feszíteni a bor képét: ha egyszer tiszta bor helyett langyos vizet kap az ember, akkor legalábbis a feladat világos: a vizet borrá változtatni! Saját maga és mások számára.

Néha azt gondolom, hogy templomba járni olyan, mint egy heti adag tökéletesen céltalan idő, ami a hétköznapijaimban rit-kává vált, mióta magam mögött hagytam az egyetemet. Egyene-sen hálás lehet az ember, mert alkalom kínálkozik arra – olykor kifejezetten rákényszerülünk –, hogy elnézőek legyünk mások hiányosságaival vagy hosszú lélegzetű prédikációkkal szemben. Hiszen semmi egyebet nem kell tenni, mint megragadni őket.

Az istentisztelet kvázi olyan, mint egy szárazon végzett gyakorlat, türelempróba a legkedvezőbb feltételek között, úszástanulás kezdőknek. És mert az Úr tényleg kegyes, nemcsak előadások, hanem misék alatt is azon kapom magam, hogy helyzetkörülmények után kutatva pásztázom a teret, és észreveszem, hogy egy jó prédikáció során a gyülekezet olykor készségesen felnevet.

A világra fülelni

„Ti lenről származtok, én pedig fentről származom; ti e világból származtok, én nem e világból származom.” Így kezdődik a számomra legkedvesebb szöveghely a János-evangéliumban. Egyike a kevésbé olvasott szövegrészeknek. És Jézus így válaszol: „Miért is beszélek még veletek?” (Jn 8,25)* Micsoda mondat! Az ökumenikus fordításban az a lakonikus megjegyzés áll, hogy a görög szöveg értelme nem állapítható meg egyértelműen. A kézbe temetett arc nem kifejezetten az a gesztus, amit az ember az Üdvözítőtől vár. Bármit jelentsen is pontosan ez a talányos mondat, számomra egy némileg nyersen közvetített változata annak az egyszerű ténynek, hogy itt az odafigyelésről van szó. *Visus, tactus, gustus in te fallitur / sed audito solo tuto creditur* – Szemmel, szájjal és kézzel itt tényleg nem lehet mit kezdeni, csak a hallással. Így szól az *Adoro Te Devote*, Aquinói Tamás imájának egyik sora. A fül itt pontosan ebben az átvitt, de egyidejűleg egészen konkrét értelemben áll, ahogy Isten szava mindenképp kezdetén, és „érettünk testet öltött”.

Ezért is olyan találóan szép Max Weber sokat idézett, Jürgen Habermas által is felkapott önjellemzése, miszerint ő „vallásilag botfűlű”. Aki botfűlű – magamról beszélek –, az képes ugyan, mintegy vendégként, a zenét élvezni, és ahhoz is elég, hogy részt vegyen koncerten és táncmulatságon, de a zene nem vezet arra a tévútra, hogy magam is zenélni akarjak. Talán valaki, aki vallásilag botfűlű, még azt is valószínűnek vagy bizonyosnak tarthatja, hogy van Isten, de nem tudja, mihez kezdjen ezzel a tudással: imádkozni, hálásnak lenni, remélni, vagy, bizony, félni. Amióta már nem vagyok ateista, szinte valamiképpen dallamosnak (a félreértések elkerülése végett: semmiképp sem gépiesnek) hat, ahogy egyik a másiktól adódik. Ilyenkor – mint tükörfalon – megkettőződnek az öröm érzései: jó hangulatomban hálát érzek, és a hálaérzet felerősíti az örömet. A vigasztalhatatlanságból és a hibákból büntudat következik, és a bűn a megvallásával megbocsátássá válhat. A megbocsátásra hála, a hálaérzetre öröm következik. A zsanér az imádság. Gertrude Stein szavait módosítva: egy rózsafüzér az rózsafüzér az rózsafüzér.

Az, hogy egyik a másiktól következik, azt jelenti, hogy egy hosszú lélegzetű prédikációból is adódhat valami. Még egy olyan prédikációból is, amely keresztény értékekkel úgy dobáló-

* A német ökumenikus fordítás szerint. A magyar fordításokban nem így szerepel.

zik, mint színes labdákkal; nekem van címezve, és én vagyok az, aki valamit felfoghat belőle: annak lehetősége, hogy az elmondottak egyáltalán nem tartoznak rám, tulajdonképpen kizárt. Ha unatkozom, nincs semmi, ami unalmamat elűzhetné, így aztán vándorolnak a gondolataim, és többnyire maguktól jutnak váratlan és meredek elgondolásokra – például arra a laposságra, hogy egyszer mindnyájan meghalunk. És talán ez az a pillanat, amikor a színes labdák fejbe találnak, valamilyen keresztény érték, valami, ami a „családdal” kapcsolatos, és a műanyag labda egyszerre összeolvad a lapos közhellyel azzá a pillanatnyi, nagy erővel megvilágító felismeréssé, hogy Isten előtt mind nagyon kicsik és mind egyenlők vagyunk. Azt gondolom, minden ember képes rá, hogy fülét a világ felé fordítsa és meghalljon valamit belőle – egészen csendben és mozdulatlanul várakozzon arra, hogy saját énje és a világ között felvillanjon valami. Senkinek sincs olyan éjszakai álma, amin némileg ne csodálkoznék.

Embernek jutnak eszembe, akikre rég nem gondoltam, vagy olyan dolgok, amelyek elől egyébként kitérek.

Mivel itt az odahallgatás egyik formájáról van szó, az is érthető, hogy miért lehet a hallgatás annyira szép. A csendből rendkívül sok minden következik. A kontempláció ezért is valamiféle királyi diszciplína: az unalmat bármely helyzetben benső csendé változtatni; egy beszélgetés során – jóllehet nem szeretem ezt a kifejezést – csupa füllé, egészen hallóvá válni. Tehát nem el-tüntetni magunkat, nem kikapcsolni és nem mással foglalkozni. És nem is képet alkotni arról, hogyan lesz hallóvá, „füllé” az ember. Ehhez nem kell egyedül lenni, sőt ehhez olykor más emberekre van szükség. Legalábbis a pusztá jelenlétükre: támasztékot adnak, ami az Isten előtti egyedülléthez feltétlen szükséges. Némileg hasonlóan képzelem el az Anonim Alkoholisták találkozását. Ki-ki egyedül van a saját problémájával, de a többiek nélkül egyáltalán nem lenne semmire sem képes. Ez a leggyakoribb reakció arra, amikor egy beszélgetés során kiderül, hogy katolikus vagyok: a csodálkozás és az abúzusokra való rákérdezés után gyakran azt mondják, hogy bizonyára nem lehet rossz egy *community* részének lenni. Ám engem mindazokkal, akik velem egy időben mennek templomba, rendszerint éppoly kevés köt össze, mint azokkal, akik egy előadás alatt mellettem ülnek.

Nem állítanám, hogy azért megyek templomba, hogy elgondolkodjam, de valahányszor templomba megyek, mindig elgondolkodom. Hasonló ez a sétáláshoz; nem azért jár egyet az ember a háztömb körül, hogy egy park padján megtalálja azt, amit keres, hanem mert megtalálta, mihelyt hazatér. Templomba menni ezért jelent valami mást, mint egy megszokott helyet újra felkeresni. A templom inkább egyfajta szállítóeszköz, templomhajó persze, ami gerincével felfelé fordulva és a kereszttel mint horgonnyal úszik az égen. Igazi úrhajó.

(Tillmann J. A. fordítása)